

**ULUSLARARASI  
TÜRK DÜNYASI İNANÇ  
MERKEZLERİ KONGRESİ  
BİLDİRİLERİ**

**23-27 EYLÜL 2002  
MERSİN**

**ANKARA - 2004**

## KAYSERİ'NİN BİR HRİSTİYAN İNANÇ MERKEZİ OLARAK MİMARİ GELİŞİMİ

Öğr. Gör. Şeyda GÜNGÖR AÇIKGÖZ  
Erciyes Üniversitesi Mimarlık Fakültesi

İç Anadolu Bölgesinde yer alan Kayseri'nin 20 km. kuzeydoğusundaki Kültepe, Kaniş (Ganeş) kalıntıları kentin tarihinin oldukça eskilere dayandığını göstermektedir. M.Ö. 2000 yıllarında ya da tarihin "Asur Ticaret Kolonileri" olarak bilinen döneminde Hitit İmparatorluğu'na bağlı olan yerleşim "Kaniş" adıyla anılmakta idi<sup>1</sup>. Geçmişten bugüne Mazaka, Eusebia, Kaisareia, Kayseriye<sup>2</sup> adlarını almış olan kent, tarih boyunca Kapadokya bölgesinin başkenti olmuştur<sup>1</sup>.

Kapadokya Bölgesi Hitit, Pers ve Büyük İskender'in imparatorluk sınırlarına dahil olduktan sonra Romalıların eline geçmiştir. M.Ö. 280 ve M.S.17 yılları arasındaki dönemde Roma'ya bağlı yerli krallar tarafından yönetilmiş ve daha sonra Roma İmparatorluğu'na bağlı bir eyalet konumuna ulaşmıştır<sup>1</sup>. O dönemlerde politeist inancın hüküm sürdüğü Anadolu'da, yeni bir inanç sistemi olan "Hristiyanlığın" tanınması karşısındaki en büyük engel imparator ve kralların baskıları idi. Buna rağmen gizlice yayılan bu yeni dinin en erken kabul gördüğü yerlerden biri Kapadokya olmuştur. Topoğrafyasının oldukça hareketlilik göstermesi ve kolay işlenebilen jeolojik yapısı Kapadokya'nın 260 yıl gibi bir süre "gizli bir inanç merkezi" olmasına ve Hristiyanlığın bölgede sessizce yayılmasına imkan vermiştir.

İmparator ve kralların bütün şiddetine karşın 3.yüzyılda halkının büyük çoğunluğu Hristiyan olan Kayseri, tüm taşra kiliselerinin başkenti idi<sup>3</sup>. Bölgenin hristiyanlaşması sürecinde Ermeni ve süryanilerin ilk havarisi Tadeos, Kapadokya'da vaazlar verdikten sonra Kayseri Kilisesini kurmuş ve Antakya'lı Teofilos'u Kayseri episkoposu olarak takdis etmiştir. Teofilos'un haleflerinden Leontios, Ermeni'leri hristiyanlığa döndüren Krikor Lusavoriç'i katolikoslük görevine atamıştır<sup>4</sup>.

<sup>1</sup> İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.26

<sup>2</sup> Çayırdağ, M. Kayseri Tarihi Araştırmaları, s.1, Kayseri, 2001

<sup>3</sup> İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.30

<sup>4</sup> İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.29

Tüm resuli kiliselerce aziz olarak tanınan ve hatırası üç yortuyla canlandırılan Aziz Krikor'un<sup>5</sup> yaşamında ve dini olgunlaşmasında büyük yeri olan Kayseri, Ermeni Kilisesi için kutsal sayılmaktadır<sup>6</sup>. Çocukluğunda Kayseri'li ve hristiyan kültürüyle yetişmiş bir bakıcı tarafından büyütülen Krikor'un vaftizi, Kayseri'yle ve Kayseri kilisesi ile ilk ilişkisidir. Kayseri, eşinin memleketi ve ailesini bırakarak kendini tamamen dine adama kararını aldığı yer olarak Krikor'un hayatı ile yine kesişir. Kendisiyle birlikte Ermeni kilisesinin yapılanmasında önemli payı olan Kral Dırtad'la ilk karşılaştığı yer Kayseri'dir<sup>7</sup>. Dırtad, İmparator Konstantin'in Hristiyanlara serbestlik sağladığı 313 Milan Fermanından onbir yıl önce bu dini Ermenistan'da resmi din ilan etmiş<sup>6</sup> ve ilk Ermeni kiliselerini Krikor'la beraber kurmuştur. Halen Ermeni kiliselerinin merkezi olan Eçmiadzin Ana Kilisesi bunlardandır<sup>8</sup>.

Dırtad'ın saray erkani ve halktan temsilcilerle yaptığı toplantıyla Krikor, Ermenilerin ruhani reisi olması yolunda karar alınarak Kayseri'ye gönderilmiştir. Burada başepiskopos Leontios tarafından kutsanarak kendisine kilisenin tüm ruhani dereceleri verilmiş ve böylece Ermeni başepiskoposu ve katolikosu olarak tanınmıştır<sup>6</sup>.

Aziz Krikor, Ermeni Kilise hiyerarşisini düzenleyerek, okullar açarak, manastırlar kurarak ve din görevlilerini yetiştirerek Hristiyanlığa hizmet etmiştir<sup>5</sup>. Öyle ki Ermeni kilise adamları da Kayseri'de yüksek dini öğrenim görürlerdi. Kayseri bu dönemde yalnız Anadolu'nun en büyük dini merkezi olmakla kalmayıp yüksek Hristiyanlık biliminin öğretildiği bir merkez olarak da tanınıyordu<sup>8</sup>.

Hristiyan dünyasının önemli kişileri arasında yer alan Kapadokyalı ve Kayseri'li diğer din adamları da bölgenin dini bir merkez olarak değerini artırmaktadır. Ermeni kilisesi ve bütün eski kiliseler tarafından aziz olarak kabul edilen Krikor Iskançelakorz, yalnız Kapadokya'da değil Kilikya ve Galatya'da da episkoposlukları olan Kapadokya Kilisesi'nin gerçek kurucusu

---

<sup>5</sup> Damadyan, K."Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri'nin Ermeni Kilisesi Bakımından Önemi". Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi, s.185

<sup>6</sup> a.g.m., s.188

<sup>7</sup> a.g.m., s.186

<sup>8</sup> İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.34

Pirmilianos<sup>4</sup>, Kayseri'li Aziz Vasillios, Nüsa'lı Aziz Krikor, Niksar'lı Aziz Krikor ve Teolog Krikor<sup>6</sup> bu kişiler arasında sayılabilir.

Kayseri'nin Hristiyanlığın erken dönemlerinde önemli bir merkez olduğunun bir işareti de 325 yılında İznik'te yapılan hristiyanlığın ilk evrensel konseyinde Efes Episkoposu ile beraber Kayseri Episkoposu'nun en yüksek konumda bulunmaları ve "Ekzark" olarak adlandırılmalarıdır<sup>9</sup>.

Politik çalkantılar nedeniyle zaman zaman değişik yerlere taşınan Eçmiyadzin'deki katolikos makamının, 1065 yılında Tomarza yakınlarındaki Dzumtav'da işlevini sürdürmesi<sup>9</sup> Kayseri'yi dini bir merkez olarak tekrar karşımıza çıkarmaktadır. 17.yüzyıla kadar başepiskoposluk makamı olan Kayseri Kilisesi bu yüzyılın ikinci yarısında İstanbul Ermeni Patrikhanesine bağlanarak etkinliğini sürdürmüştür<sup>9</sup>.

Hristiyanlık için önemli bir merkez olması, Kayseri'nin mimari biçimlenişini de büyük ölçüde etkilemiştir. Kent ve çevresinde çeşitli dönemlerde pek çok kilise, şapel ve manastır yapılmıştır. Kayseri'yi ziyaret eden seyyahların çoğunun özellikle üzerinde durduğu bu kiliselerden çoğu günümüzde mevcut değildir. Tarihçi Mihayil (1126-1199)'in belirttiği Danişmendoğlu Muhammed İbn Gümüştekin'in (1124-1143) pek çok kiliseyi yıkarak Bizans döneminin Kayseri'sini harabeye çevirmesi<sup>10</sup> ve 1253'de şehre gelen William Rubruck'un dikkati çektiği Moğol istilası<sup>11</sup> bugüne ulaşabilen erken dönem kiliselerinin sayıca azlığını açıklamaktadır.

Kent yerleşiminden uzak bir yerde konumlanmaları ya da çoğunun kaya kilisesi olup çevrelerindeki doğal oluşum içinde gizli kalmaları nedeniyle Erciyes-Gereme'de bulunan kalıntılar, Soğanlı, Erdemli kiliseleri, Gesi, Ağırnas ve Develi gibi yerleşimlerde ve çevre köylerinde yer alan kiliselerden bazılarını bugün de görmek mümkündür.

Erciyes Dağı'nın güney yamaçlarında 1776 m. rakımda bulunan Gereme,<sup>12</sup> Roma Çağının sonlarında ve Bizans döneminde gelişen bir antik kent

<sup>9</sup> Damadyan, K."Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri'nin Ermeni Kilisesi Bakımından Önemi", Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi, s.189

<sup>10</sup> İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.36

<sup>11</sup> Eravşar, O. Seyahatnamelerde Kayseri, s.37

<sup>12</sup> Rott,H. Kleinasiatische Denkmäler, s.161

kalıntısıdır.<sup>13</sup> 100 yıl kadar önce bölgeyi inceleyen Rott, Kapadokya'daki Göreme ile karıştırılmaması gerektiği konusunda uyararak burada bulunan bazilikalar ve roma dönemi kalıntılarında bahseder. Ayrıntılı olarak tariflediği üç kiliseden Çanlıkilise batı-doğu doğrultusunda uzanan tek nefli ve transeptli bir şemaya sahiptir. Panaigia ve adı verilmeyen üçüncü kilise ise üç nefli bazilikalardır. Her üçünde de apsis içte atnalı, dıştan beşgen biçimindedir. Panaigia ve Peleme kiliselerine batıdan doğrudan giriş verilmişken üçüncü kilise, girişteki nartekle diğer kiliselerden ayrılır<sup>12</sup>.

Kayseri'ye 65 km. mesafede, Yeşilhisar'ın 3 km. kuzeyinde yer alan Erdemli (Erdemesin), vadisi Bizans döneminde önemli bir yerleşim yeridir. Vadinin bağlı bulunduğu Yeşilhisar İlçesi bu dönemde Kyzistra olarak anılmaktadır. İlk haçlı seferinden sonra (1097) Ermeni hakimiyetine giren 1km lik vadiye sekiz kaya kilisesi ile bir saray yapısı olduğu bilinmektedir<sup>14</sup>. Nilay Çorağan Karakaya bölgede yaptığı çalışmalarda beş kaya kilisesi daha bulunduğunu tespit etmiştir. Kiliseler, 10-13. yüzyıllar arasına tarihlendirilmektedir<sup>14</sup>.

Kayseri'deki bazı kiliselerin Anadolu Selçukluları döneminden itibaren kaynaklarda geçtiği görülmektedir<sup>10</sup>. Bunlardan ilki 1191'de bahsi geçen Surp Krikor Lusavoriç'tir. 17.yüzyılda da adına rastlanılan kilise çeşitli onarımlarla bugüne ulaşmıştır. 19. yy. ortalarında yıkılmış ve 1859'da tekrar yapılmıştır. 1885'de büyük bir onarım yapılarak girişine onarımla ilgili ayrıntılar yazılmıştır<sup>15</sup>. Son onarımını 1990'larda gören kilise İç Anadolu'da işlevini sürdüren tek Ermeni kilisesidir.

İki katlı kilise üç nefli ve bazilikal planlıdır. 17.yy. ortalarından beri Ermeni kiliselerinde kullanılan bu plan şeması post-Bizans Rum kiliselerinden oldukça etkilenmiştir. Ancak burada bazı değişiklikler yapılmıştır. Kubbenin olduğu kısım alt katta kuzey ve güney duvarlarına doğru genişletilerek zemin kat haç biçiminde planlanmıştır. Kilisenin batısında bulunan giriş galeri katının orta nef hizasında dışa taşırılmasıyla oluşan sundurmanın altından sağlanmaktadır.

---

13 Güler, O. Kapadokya'nın Küçük Kilikia Bölümünde Antik Bir Kent: Gereme. Gözlem, s.44

14 Thierry, N. " Erdemli, Une Vallee monastique inconnue en Cappadoce etude preliminaire" Zograf 20 (1989):5.

15 İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi. s.37

Duvarlarındaki kitabelerden hiçbiri 1727'den önceki bir tarihi göstermesine karşın 1206 tarihli bir katıpnamede adı ilk olarak anılan Surp Garabed Manastırının kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir. 1.yy.da Aziz Tadeos'a tarihlendiği inancına karşın 3.yy.da Aziz Krikor zamanında kurulma olasılığı daha çok kabul görmektedir. "Efkere Büyük Manastır" olarak da adlandırılan manastır, Kayseri'nin 18 km. kuzeydoğusunda, Efkere Köyü yakınındadır. Surp Hovhannes Garabed'in yani Yahya'nın kemikleri burada saklanırdı<sup>16</sup>. Tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler için en önemli hac yerlerinden biri, en varlıklı, en sık ziyaret edilen ve en çok kutsal emaneti olan kiliselerdendi.<sup>17</sup>

Manastır pek çok kez elden geçirilmiş ve I.Dünya Savaşı yıllarında gelişmiş bir kompleks haline gelmiştir. Kompleksin kuzey bölümünde, öğretmen evlerini de içeren okul binası(1820'de kurulmuştur), yurtlar, bir mutfak ve el yazmalarının toplandığı kapsamlı bir kütüphane yer almaktaydı. Güneyde ise bir depo, üç yanından duvarlarla çevrili oldukça büyük bir avlu ve hacılar için 93 oda bulunmakta idi. Manastır içinde Kutsal Başmelek Kilisesi ve içinde Vaftizci Yahya'nın kriptasının bulunduğu daha eski ve önemli olan Surp Garabed Kilisesi yer almakta idi<sup>18</sup>.

Surp Astvadzadzin Kilisesi'ne ilk kez 1277 tarihli kayıtlarda rastlanmaktadır. 1478'de ve daha sonraki yıllarda sürekli adından söz edilen kilise I.Dünya Savaşı'na kadar işlevini sürdürmüştür<sup>15</sup>. Binası halen mevcut olan kilise bazilikal planlı ve üç neflidir. Giriş Krikor Lusavoriç Kilisesi'nde olduğu gibi orta nef boyunca uzanan bir sundurma ile tanımlanmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, Tanzimat Fermanının ilanına kadar (1839) yeni kilise yapılması ya da onarımı için devletten izin alma zorunluluğu getirilmişti<sup>19</sup>. Bu nedenle yapımı bu döneme tarihlenen kilise sayısı azdır. 1839 Fermanıyla bu konuda getirilen reformlar hakkında İngiliz konsolosu Wood, şunları yazmaktadır: "Yeni kilise yapımı konusunda önceleri konulan tüm engeller kaldırılmıştır. Üstelik artık sadece yerliler değil yabancı-

---

16 İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, s.38

17 Hewson R. Armenia: A Historical Atlas, 2001

18 Varjabedian, J. Preserving The History of Efkere

19 Bozkurt, G. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, s.8

lar da yapım ve tamir işlerini yapabiliyorlar. Bu ayrıcalıktan yararlanarak özellikle yabancıların hristiyan halkın bol olduğu yerlerde kurdukları kendi kilise, okul ve manastırlarını bulmak mümkündür. Amerikan misyonerleri bu olayı kanıtlar"<sup>20</sup>. Önemli bir hristiyan nüfus barındıran ve Amerikalı misyonerlerin yoğun faaliyet gösterdiği Kayseri'de 19. yüzyılda yapılan kiliselerin çokluğu konsolosun sözlerini doğrulamaktadır.

Kayseri Tomarza yolu yakınında bulunan Endürlük Kilisesi, kitabesinde belirtilen 1835 yapım tarihi ile grubunun erken örneklerinden biri<sup>21</sup> olup Tanzimatın ilanından önce uygulamada bazı hakların zaten kazanılmış olduğunu göstermektedir. Yapı, iki katlı, üç nefli kubbeli bazilika şemasındadır. İçerideki neflerin uzantısı şeklinde apsis kısmı dışa taşırılmıştır. Girişteki revaklar, kubbeye kadar kuzey ve güney cephelerini sarmakta ve farklı bir uygulama sergilemektedir. Revakların üzerinde yer alan galeri katı cephelerdeki hareketi içeri de taşımaktadır. Böylece genişletilmiş olan kilisede ibadet mekanı net bir alan olarak ortaya çıkmıştır. Etrafı yüksek duvarlarla çevrili bahçenin kuzeydoğu köşesinde etkileyici bir çan kulesi yer almaktadır.

Taxiarchi-Yanartaş Manastır Kilisesi Gesi İlçesi'nin Darsiyak Köyü'nde bulunmaktadır. Buraya gelen seyyahlar; yerinde daha önce Azize Helena'nın isteğiyle yapılmış küçük bir kilise olduğunu<sup>22</sup> ve bugünkü kilisenin 1835 depremiyle yıkılan eskisinin yerine yapıldığını<sup>23</sup> bildirmektedirler.

Kilisenin plan şeması üç nefli bazilikal kurguya dayanmaktadır. Apsis, Endürlük Kilisesi'nde olduğu gibi doğu cephesinde üçlü dairesel duvarlar olarak dışarıdan da izlenebilmektedir. Kubbenin apsisin hemen önünde yer almaması farklı bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır. İki katlı yapının narteks galerisinin çift sütun sırası ile geniş tutulması da çevredeki diğer kiliselerden ayrı bir özellik olarak görülebilir.

---

20 Şimşir, B. İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, Wood'dan Derby'e, s.141

21 İter, F. 19. Yy. Osmanlı Dönemi Mimarlığı'nda Kayseri Yöresi Hristiyan yapıları:Germir ve Endürlük Kiliseleri, s.1682

22 Naumann, E. Vom Goldenen Horn bis zu den Quellen den Euphrat, s.14

23 Cuinet, V. La Turquie d'Asie, s.318-319

Kitabesinden 1857'de yapıldığı anlaşılan Agios Prokopios Kilisesi Ağırnas'da bulunmaktadır. Üç nefli bazilikal kilisenin kubbesi yıkılmıştır. Her üç nef de tonoz örtülüdür. Galerinin, narteks üzerine yerleştirilmesiyle kilisenin kullanım alanı üst katta genişletilmiştir.

Polonyalı Simeon'un 1683'de Ermeni kilisesi olarak andığı Efkere'deki Surp Stepanos, pek çok kez yenilenmiş ve bugünkü kilise 1871'de yapılmıştır. 1913-1914 yıllarında kiliseye bitişik bir okul yapılmıştır. Mimarı bilinmeyen kilise, Garabed Armira Balian tarafından 1838'de yapılan İstanbul'daki Azize Meryem Ermeni Kilisesi ile benzerlikler göstermektedir<sup>18</sup>.

Kilise haçvari plan şemasına sahiptir. Yapının ibadet kısmı neflere ayrılmamıştır. Bu nedenle strüktür sistemi çoğu kiliseden farklıdır. Kubbenin yükü askı kemerlerinden ayaklara değil doğrudan duvarlara aktarılmaktadır. Haçvari plan kurgusu kubbenin bulunduğu kısmın kuzey ve güney doğrultusunda genişletilmesiyle elde edilmiş, bunun yanı sıra üçgen alınlıklarla üç cephede de vurgulanmıştır. Kilise bugünkü durumuyla tek katlıdır. Ancak, duvarlardaki izler vaktiyle narteks üzerinde bir galeri bulunduğunu göstermektedir. Bir koridor ve iki yanındaki odalarla sağlanan girişi farklı bir narteks örneği oluşturmaktadır. Doğu cephesi toprağa yaslanan kilisede apsisten kaya içine oyulmuş mekanlara ulaşılmaktadır. Alboyacıyan'ın sözünü ettiği çan kulesi<sup>24</sup> bugün mevcut olmamasına karşın Kilise, çevresine kattığı farklı ölçeği ve zengin cephesi ile yerleşim dokusu içinde dikkat çekmektedir.

1997 yılına kadar mevcut olan kitabesinden anlaşıldığına göre Talas Rum Kilisesi, 1886 yılında yapılmıştır. Yapı, kapalı yunan haçı olarak nitelendirilebilecek üç nefli bir plan şemasına sahiptir. Kilisenin batısında narteks yer almaktadır. Narteksin iki ucunda yer alan merdivenlerle galeriye ve çatıya ulaşılmaktadır. Böylelikle üç yanı kapalı bir narteks elde edilmiştir ki bu da çevrede pek görülmeyen bir özelliktir. İki ucundan narteksi tutan merdivenler iki kule olarak yükselmekte ve yine farklı bir cephe düzeni getirmektedir. Batı, kuzey ve güney duvarlarında "U" biçiminde tasarlanan galeri, narteks üzerinden barok bir konsolla kilisenin orta hacmine doğru genişlemektedir. Yapının kuzey, güney ve batı cephelerinde görülen üçgen alınlıklar ve duvar köşelerindeki örgü tekniği kilisenin eklektik bir anlayışla yapıldığını düşündürmektedir.

24 Alboyacıyan, A. Hye Gesaria



Hristiyanlığın kabulünden 20. yy. başlarına kadar geçen sürede yapılan kilise ve manastırlar Kayseri kent kimliğinin ve mimari dokusunun önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. Burada anlatılanlar bugün mevcut olan kiliselerin bir kısmıdır. İnançın mekanda bıraktığı bu izlerin peşinden gidildiğinde aynı inancın ürünü ya da bir başka deyişle dışavurumu olsalar da tüm benzerliklerine karşın kendilerini ifade ediş biçimlerinde ve çevreleriyle bütünleşmeleri açısından çeşitlilik sundukları görülmektedir. Dini yapı yapımı ile ilgili kurallar kaldırıldıktan sonra öze sadık kalmak koşulu ile kilise mimarisindeki arayışların arttığı gözlenmiştir. Bunun tek nedeni tanınan serbestlik ortamı değil, bu ortamda Hristiyanların batı ile ilişkilerinin artması ve misyonerlerin etkisidir.

#### KAYNAKLAR

- Alboyacıyan, A. Hye Gesaria, Kahire, 1937
- Bozkurt, G. Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu, Ankara, 1996
- Cuiet, V. La Turquie d'Asie, Paris, 1892
- Çayırdağ, M. Kayseri Tarihi Araştırmaları, Kayseri, 2001
- Damadyan, K. "Aziz Aydınlatıcı Grigor ve Kayseri'nin Ermeni Kilisesi Bakımından Önemi", Uluslararası Anadolu İnançları Kongresi Bildirileri, Ankara. 2001
- Erayşar, O. Seyahatnamelerde Kayseri, Kayseri, 2000
- Güler, O. "Kapadokya'nın Küçük Kilikia Bölümünde Antik Bir Kent: Gereme", Gözlem
- Hewson R. Armenia: A Historical Atlas, 2001
- İter, F. "19. Yy. Osmanlı Dönemi Mimarlığı'nda Kayseri Yöresi Hristiyan yapıları: Germir ve Endürlük Kiliseleri", Belleten, c.LII, 105
- İstanbul Ermeni Patrikliği, Kayseri ve Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi, İstanbul. 1986
- Naumann, E. Vom Goldenen Horn bis zu den Quellen den Euphrat, Leipzig, 1893
- Rott.H. Kleinasiatische Denkmäler, Leipzig, 1908
- Şimşir, B. İngiliz Belgelerinde Osmanlı Ermenileri, Ankara, 1986
- Thierry, N. " Erdemli, Une Vallee monastique inconnue en Cappadoce etude preliminaire" Zograf 20 (1989):5.
- Varjabedian, J. Preserving The History of Efkere